

*Наталія Дика,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри методики української мови
КМПУ ім. Б.Д. Грінченка*

СЛОВНИК Б. Д. ГРІНЧЕНКА В КОНТЕКСТІ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

В історії вітчизняної культури ім'я Бориса Дмитровича Грінченка пов'язується насамперед із розлогою літературною та громадсько-просвітницькою діяльністю, з його плідною і невтомною працею на ниві етнографії, фольклористики, критики та публіцистики, художнього перекладу, мовознавства. Але його постать насамперед асоціюється із чотиритомним «Словарем української мови», зредагованим Б.Д. Грінченком і, як зазначено на його титульній сторінці, «з додатком власного матеріалу». «Словарь» має для української культури таке ж неоціненне значення, як і «Толковый словарь русского языка» В. Даля для російської, як мовознавча праця Б. Лінде — для польського народу, Й. Юнгмана — для чеського, братів Я. і О. Грімм — для німецького. Саме на практиці «Словаря» Б. Грінченка ґрунтується перший прийнятий за радянського часу правопис, затверджений 1921 р. Всеукраїнською Академією наук.

Відомо, що чотиритомний «Словарь української мови», який сягнув вершин лексикографічної майстерності свого часу, — праця колективна, оскільки матеріал для неї збирався протягом досить тривалого періоду.

У 1861 р. в журналі «Основа» П. Куліш повідомляє, що має намір розпочати друкування українського словника. Проте цей словник не було укладено, лексичні матеріали до нього, надані О. Білозерською, В. Білозерським, М. Костомаровим, А. Марковичем, Т. Шевченком та ін., зібрані співробітниками журналу «Основа» в 60-х роках, було передано у Харків, а потім у Київ так званій старій українській громаді, або, як говорить Грінченко, «кружку местных литераторов и ученых, предполагавших

составить украинский словарь». Ці матеріали в різні періоди життя Бориса Дмитровича Грінченка були доповнені під керівництвом П. Житецького, В. Науменка, Є. Тимченка.

Російською академією наук було оголошено конкурс на найкращий українсько-російський словник, який мав бути відзначений премією імені М. Костомарова.

Над укладанням українсько-російського словника за матеріалом, зібраним «Основою», працює в цей час редакція журналу «Киевская старина».

Про цей майбутній «Словарь української мови» в автобіографії професора Є. Тимченка говориться: «В 1894 р. був (Є. Тимченко) запрошений від редакції «Киевской старины» на опрацювання матеріалів для українського словаря. Редакцію закінчив у 1898 р. Цей словник з вимог редакції «Киевская старина» був зредагований в російським правописі...»

Крім Є. Тимченка, в редагуванні словника брав участь також редактор «Киевской старины» В. Науменко. Перші аркуші відредагovanого ним матеріалу (на А — Б) у 1897 р. було розіслано передплатникам «Киевской старины» як додаток до журналу.

Остаточно доопрацювати, упорядкувати та відредагувати словник редакція «Киевской старины» доручила Б. Грінченкові.

У лютому 1902 р. всі зібрані матеріали і було йому передано. Всього Б. Грінченко одержав 49 тисяч слів, які були записані або з уст народу, або вибрані з друкованих джерел, починаючи з 1798 р. (від І.П. Котляревського до 1870 р.). Б. Грінченко став справжньою душею словника, зумів за порівняно короткий термін (протягом 1902 — 1904 рр.) здійснити таке серйозне доопрацювання і внести такі кардинальні зміни, що опубліковану в 1907 — 1909 рр. лексикографічну працю цілком заслужено стали називати «Словником Грінченка», «Грінченковим словником». За два з половиною роки, працюючи так, що «закинув не то всяку іншу роботу, але навіть читання і листування», він зумів завершити укладання словника. Згідно з

угодою, підписаною з редакцією журналу «Киевская старина», Грінченко мав право добирати слова тільки з таких джерел і в таких хронологічних межах:

- ✓ з усіх збірок українських етнографічних матеріалів будь-коли виданих, а також із тих земських та інших видань, у яких є матеріали з народної термінології;
- ✓ з усього надрукованого українською мовою від Котляревського і до 1870 р. включно;
- ✓ із праць українських письменників ХІХ ст., що розпочали свою діяльність не пізніше 1870 р., хоча б ці роботи з'явилися і пізніше зазначеного часу;
- ✓ з українських словників;
- ✓ зі збірників слів, записаних від народу і опублікованих у друкові».

Із творів українських письменників до 1870 р. та зі збірок народної творчості Б. Грінченко вибрав близько 6 тис. слів. До 5 тис. слів було взято із попередніх словників і словничків, доданих до різних творів та фольклорних збірок. Понад 10 тис. слів було дібрано Б. Грінченком та іншими людьми з народної мови.

Велике значення для видання словника мало те, що відзив на нього погодився дати академік О.О. Шахматов, який поставився з великою увагою до цієї праці та виявив під час рецензування глибоку обізнаність у питаннях української мови (як живої народної, такі літературної) і знання джерел для складання словника.

Словник, на підставі висновку Шахматова, був відзначений премією М. Костомарова і протягом 1907 — 1909 рр. вийшов у світ під назвою «Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина». Редактировалъ, съ добавленіемъ собственныхъ матеріаловъ, Б.Д. Гринченко. Российской академіей наукъ удостоень второй премій Н.И. Костомарова».

«Словарь української мови» Б. Грінченка — це українсько-російський словник. Український реєстр його становить 68000 слів. У кінці IV т. є додаток — «Крестнькя имена людей».

Джерелами для укладання словника були насамперед етнографічні збірники, які, за словами редактора, ставилися «на першому плані» — як матеріал народний, що, завдяки великій кількості опублікованих записів, може бути перевірений багатьма випадками вживання.

Для словника було використано такі етнографічні матеріали: «Украинские народные песни» (1834) та «Сборник украинских песен» (1849) М. Максимовича, «Народные южнорусские песни» А. Метлинського (1854), «Українські приказки, прислів'я і таке інше» М. Номиса (1864), «Труды этнографическо-статистической экспедициям в Западнорусский край» за ред. П. Чубинського (тт. I-VII, 1872 — 1878), «Матеріали до українсько-руської етнології Наукового товариства ім. Шевченка» (тт. I-II, 1900), «Народные песни Галицкой и Угорской Руси» Як. Головацького (1878) і багато інших. Крім цих матеріалів народної творчості, для укладання словника використані також слова, записані від народу.

Іншим джерелом для словника були власне друковані твори, написані українською мовою. Цей матеріал редактор вважав не менш цінним, ніж добутий із народної мови, з етнографічних текстів. Кращими з погляду лексичного багатства визнавалися твори тих письменників, які, «більш або менш майстерно володіючи словом, разом з тим черпали свій словесний матеріал безпосередньо з народної мови». Такими були, як зазначено в передмові, старіші українські письменники: І. Котляревський, П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка, М. Макаровецький, Т. Шевченко, Марко Вовчок, Г. Барвінок, М. Симонов (Номис), П. Куліш.

Джерелом для лексичного реєстру словника Грінченка були й попередні словники української мови. Значніші з них показані в списку джерел: словники Афанасьєва-Чужбинського, Желеховського, Закревського, Шейковського та ін.

Матеріалами з попередніх словників Б. Грінченко намагався користуватися «обережно». Це критичне ставлення до лексичного матеріалу давніших словників спричинилося навіть до відкидання Грінченком деяких із цих джерел.

Використані для «Словаря української мови» джерела визначали (як це розумів і його редактор Грінченко) самий склад його. У передмові весь лексичний склад словника поділяється на два шари. Перший — «слова народної мови — як власні, так і запозичені, але здавна прийняті всім народом або частиною його; сюди належать слова з поетичних творів, що оберталися або обертаються серед народу; хоч би деякі з цих слів і вийшли тепер з народного вжитку». Другий — «слова, взяті з творів авторів». Здебільшого це так само народні слова, але на них не було прикладів із народних творів; далі — слова, які зі старої книжної мови перейшли в нову, часто уже в сучасній літературно-фонетичній формі, а також слова, «запозичені з інших літературних мов для вираження понять наукових, деяких абстрактних і взагалі понять найновішого культурного життя, і, нарешті, слова, що виробилися в літературній мові на означення тих же понять».

У російській частині словника Грінченко використав такі лексикографічні праці: «Словарь русского языка, составленный вторым отделением Академии наук» (СПб., 1891); «Словарь церковнославянского и русского языка, составленный вторым отделением Академии наук, Второе издание» (СПб., 1867 — 1869); «Толковый словарь живого великорусского языка» В. Даля (перше видання).

Як бачимо, в списку українських джерел на першому місці — народні етнографічні (фольклорні) матеріали. Так само і склад лексики словника оцінюється в основному з погляду народного походження — незалежно від більш чи менш діалектного, місцевого характеру слів і навіть від сучасного вжитку. Ткким чином, у цілому словник має своїм завданням подати лексику

не літературної української мови, а української мови у всьому її обсязі, і насамперед — живої народної мови.

Такий погляд на завдання та зміст «Словаря української мови» був підказаний і першими задумами його складання (у 60-х рр., коли літературних творів українською мовою було ще порівняно мало), і зібраними матеріалами, і прикладом попередніх українських словників, і кращими зразками тодішньої російської лексикографії. Найавторитетніший із російських загальномовних словників — словник Даля — був словником «живого великорусского языка» і займав проміжне місце між словником обласним (з великою кількістю діалектного матеріалу) і словником літературної мови. Таким же словником живої української мови редакція «Киевской старины» хотіла зробити і свій словник. Академік О. Шахматов, дорікаючи словникові Грінченка за малу кількість використаних матеріалів північних говірок української мови, говорив: «Ми не думаємо, що складачі «Словаря української мови» поставили собі завдання дати словник літературної малоруської мови, не думаємо цього вже через те велике місце, яке займають у цій справі слова, взяті з уст народних». Недостатньо була, зрештою, використана і лексика південно-західного наріччя. Найповніше була використана лексика південно-східного наріччя».

Таким чином, словник Грінченка було складено не як словник літературної мови, а як словник взагалі всієї української мови — живої народної і (з обмеженням) літературної, тобто за тим самим принципом, за яким складався і найновіший академічний словник російської мови (починаючи з 1895р., коли редактором його став акад. О. Шахматов).

Крім «Словаря української мови», Грінченкові належить праця «Огляд української лексикографії», в якій автор уперше простежує шлях розвитку української лексикографії з кінця XVI до початку XX ст., коротко характеризуючи найвизначніші зі словникових праць.

Б. Грінченко такі праці вважає значними віхами в історії української лексикографії: «Лексис» Лаврентія Зизані я (1596р.), «Лексіконь

славенороскій и ймень Тлькованіе» Памви Беринди (1627р.), «Синонима славеноросская» (надрукована у 1888р. П. Житецьким), «Собрание Малороссійскихъ словъ, содержащихся въ Энеидъ и сверхъ того еще весьма многихъ иныхъ, издревле вошедшихъ въ малороссійское нарѣчіе съ другихъ языковъ, и коренныхъ Россійскихъ, но не употребительныхъ» І. Котляревського (1798р.), «Краткій малороссійскій словарь» з «Граматики малороссійскаго нарѣчія» Павловського (1818 р.), лексичні праці І. Верхратського, «Словарь малороссійскихъ ідіомовъ» Закревського (1861р.), «Опытъ русско-украинскаго словаря» М. Шевченка (1874р.), «Малороско-німецький словарь» Є. Желеховського і С. Недільського (1882—1886 рр.), «Словарь російсько-український» М. Куманця і О. Спілки (1898р.), «Руссо-малороссійскій словарь» Є. Тимченка (1897 — 1899 рр.) та ін.

У цій роботі Грінченко висловлює думки з приводу деяких важливих питань лексикографічної роботи. У передмові до «Словаря української мови» він теж подає короткий огляд розвитку української лексикографії і повторює свої думки з приводу окремих словників і різних питань словникової роботи, викладені вже в «Огляді української лексикографії».

Закладені Б. Грінченком у «Словарі української мови» та в його історико-лексикографічних публікаціях ідеї творчо використовуються сучасною мовознавчою наукою та плідно розвиваються в процесі роботи над перекладними, тлумачними й іншими типами словників. Непроминуца вартість цього лексикографічного феномена, який і сьогодні продовжує благодатно служити всім, хто шукає в ньому незбагненні грані українського народного слова. Обсягом свого реєстру, використанням джерел, складом і добором лексики, розробкою семантики, точністю й широтою документації та принципами певної нормалізації лексичного складу української мови «Словарь» Б. Грінченка перевищує всі типи попередніх українських словників. Саме ці лексикографічні параметри ставлять його в ряд великих

тлумачних і перекладних словників слов'янських мов 2-ої половини ХІХ — початку ХХ ст.

Із відстані майже ста років, що минули з часу появи «Словаря», можна стверджувати: титанічна праця Бориса Грінченка дала світові не тільки один із найкращих словників свого часу в слов'янській лексикографії, але й звела духовний пам'ятник творчому генію українського народу — його мові.